

Laurențiu Nistorescu

1400 de ani de la abandonarea *limes*-ului dunărean

Abstract: *The emperor Heraklios of Constantinople will make, around 620, two decisions with major consequences for the Danube region: the transfer of the provincial troops to the Eastern front after the conclusion of peace with Avar Khanate and, respectively, the complete replacement of Latin with Greek in the central administration of the Empire. Behind this decision lies, among other motivations, the competition of the provincial aristocracies of the Danube with the central authorities.*

Keywords: *Emperor Heraklios, Danube limes, Aetius, Valentinian, Phocas, geopolitical changes*

Cuvinte cheie: *împăratul Heraklios, limes-ul danubian, Aetius, Valentinian, Focas, mutații geopolitice*

Două decizii adoptate de împăratul Heraklios al Constantinopolului în anul 620 (datele exacte constituie încă subiect de dezbatere, dar eroarea cronologică este de plus-minus câteva luni și, oricum, acesta este un aspect cu totul marginal al intervenției de față) vor declanșa, de-a lungul generațiilor următoare, o ruptură structurală în greu - și niciodată complet – construitei unități a Romanității Răsăritene. Prima dintre aceste decizii a constituit-o încheierea tratatului de pace cu avarii și, în temeiul acestuia, strămutarea pe frontul din Orient a celei mai mari părți a forțelor militare imperiale, abandonându-se astfel practic întregul sistem defensiv care asigurase, până atunci, securitatea Imperiului la frontiera dunăreană și hegemonia Constantinopolului în regiunile adiacente¹. Cea de-a doua decizie a reprezentat-o înlocuirea limbii latine de către cea greacă în administrația centrală a Imperiului de Răsărit – un suprastat care continua să-și revendice, inclusiv prin titulatura oficială *Romania*, calitatea de singur moștenitor al împărăției unice construite sub tutela Romei².

Prima decizie a marcat abandonarea provinciilor dunărene în termeni de securitate, cea de-a doua, în termeni de convergență culturală. Sincronismul lor a amplificat efectele rupturii structurale de o manieră pe care n-o putuse provoca nici unul dintre războaiele cu *Barbaricum*-ul din cele trei secole anterioare, iar pe această breșă s-au produs cele

1. Curta 2001, p. 189, Theophanes-Turtledove 1982, p.12-13

2. Davis 1990, p. 260

două mari procese culturale care vor remodela Peninsula Balcanică în formulele etno-culturale pe care le cunoaștem și astăzi: înstrăinarea dintre romanitatea elenistică și cea de substrat traco-daco-ilir (cea din urmă fiind reetichetată ca vlahă tocmai în acest context) și, respectiv, slavizarea, un proces pe care, în pofida rudimentarității și lipsei de consistență logică a modelului, exegeza insistă să-l imagineze ca o mare invazie.

Evident, fiecare dintre cele două decizii aici evocate ale împăratului Heraklios și-a avut antecedentele, contextele și motivațiile sale. Vom zăbovi puțin asupra lor, fără pretenția unei panoramări exhaustive și cu preocuparea de a pune în evidență, atât cât ne îngăduie datele factuale și analiza lor nespeculativă, implicațiile lor asupra spațiului eminentamente daco-roman.

Despre romanitatea dunăreană, ca manifestare social-culturală și social-politică convergentă, se poate vorbi abia din epoca dinastiei Severilor; anterior, în pofida unor similarități fenomenologice (unele dintre ele precedând cu mult cucerirea romană), fiecare dintre provinciile Balcanilor de Nord și Bazinului Carpatic urmasse un parcurs istoric distinct, atât în ceea ce privește relaționarea cu Roma și integrarea în suprastatul construit de aceasta, cât și din perspectiva poziționării înăuntrul universalității romane în perioada de maximă stabilitate a acesteia, cunoscută și drept "epoca celor cinci buni împărați"³. Factorul de convergență și, în bună măsură, singurul element de unitate al romanității dunărene l-a constituit corpul militar al frontierei danubiene, iar dinastia Severilor, ajunsă la putere cu largul sprijin al acestui corp militar, precum și al aristocrațiilor provinciale și municipale interconectate cu acesta, s-a manifestat într-o măsură semnificativă ca expresie politică a acestei romanități macroregionale, inclusiv prin gesturi politice fundamentale, cu vocația universalității, așa cum a fost cazul notoriei Constituții Antoniniene.

Epoca anarhiei militare, generată de altfel de disfuncționalitățile alianței tacite dintre Casa Severilor și propria bază de putere⁴, a poziționat macroregiunea dunăreană ca cel de-al treilea pol al manifestărilor de contestare a puterii legitime (laolaltă cu provinciile Orientului palmyrian și cele ale Occidentului pangallic), dar, spre deosebire de efemerele Imperii Gallic și Palmyrian, care au avansat pe calea unui secesionism efectiv, elitele provinciale dunărene, fie ele civile sau militare, au rămas angajate în luptele pentru

3. Este vorba, în linii mari, de epoca dinastiei Nerva-Antoniniene (în particular, de împărații Marcus Cocceius Nerva, Ulpius Nerva Traianus, Publius Aelius Hadrianus, Titus Antoninus Pius și Marcus Aurelius Antoninus –anii 96-180), perioadă în care Imperiul Roman atinge apogeul expansiunii sale și, pe plan intern, armonia dintre puterea imperială și cea senatorială.

controlul puterii centrale⁵. Refacerea și reformarea unității imperiale din perioada 270-293, inițiată de Aurelian și definitivată de Dioclețian, găsește exponenții romanității dunărene poziționați în cele mai înalte demnități ale statului imperial, regimurile celor două Tetrarii și dinastia Constantinienilor fiind, în mare măsură, expresia accederii la vârful puterii a liderilor politico-militari (iar în subsidiar și ai celor economici și religioși) recrutați din această bază provincială⁶. Strămutarea capitalei imperiale la Constantinopol, deci în proximitatea romanității dunărene, triumful creștinismului și reconfigurarea suprastatului imperial într-o împărăție cu aparențe de stat teocratic⁷, dar și divizarea *de facto* a organismului imperial, sunt câteva dintre marile mutații petrecute în secolele IV –VI, asupra cărora exponenții romanității dunărene și-au pus amprenta.

Pentru periferia nord-dunăreană a romanității orientale, acest context a jucat rolul decisiv în procesul de romanizare profundă, cu inhibarea substratului (care s-a dovedit mult mai recurent în provinciile traco-ilire decât în spațiul eminentemente daco-moes) și asimilarea rapidă a influențelor unui *Barbaricum* altminteri extrem de fluid și de eterogen⁸. Motorul romanizării l-a constituit, pe durata acestor trei secole, salba de orașe ponto-dunărene și rețeaua de așezări-satelit, prelungită la nord, prin căile de comunicație descrise de Tabula Peutingeriana și avanposturile militar-administrative evidențiate de *Notitia Dignitatum*, mult în adâncul teritoriului carpatic și al interfluviului Siret-Nistru. Perturbată doar episodic, în contexte beligerante de durate și amplitudini mai însemnate, precum războaiele huno-romane din anii 441-443 și 447-451 sau cel avaro-roman din anii 582-595; în schimb, cele mai multe invazii – în egală măsură cu contraofensivele imperiale la acestea – se sprijină pe această rețea de centre urbane, valorificându-i logistica de aprovizionare și comunicare și dezvoltând uneori forme rafinate de complicități cu consecințe pe termen lung.

Dimpotrivă, pentru manifestările de voință politică autonomă ale romanității dunărene, această rețea a asigurat baza unei solidarități regionale remarcabile pentru o societate de frontieră. Trei episoade insurecționale, succedate la aproximativ un secol unul față de altul, fiecare cu implicații la scara întregului Imperiu și fiecare mai intens decât precedentul, probează în plan evenimential această excepțională capacitate a rețelei urbane ponto-dunărene de a forma solidarități. Cel dintâi s-a desfășurat, la începutul secolului V,

5. Toți împărații-soldați promovați de trupele din bazinul dunărean (Maximinus Thrax în 235, Quintus Decius în 248, Trebonianus Gallus în 251, Aemilius Aemilianus în 253, Ingenuus și Regalianus în 259, Aurelius Claudius în 268, respectiv Lucius Aurelianus în 270) și-au asumat formal statutul de suverani ai întregului Imperiu, cei mai mulți dintre ei – excepție făcând guvernatorii Aemilianus, Ingenuus și Regalianus – exercitându-și efectiv, în termeni de legitimitate recunoscută, demnitatea imperială.

6. Desigur, această ascensiune nu trebuie supraevaluată. Italia va continua să joace un rol major în economia promovării elitelor panimperiale, iar hegemonia va fi adjudecată în cele din urmă de romanitatea elenistică, cu mult înainte ca acest ascendent să devină vizibil și la vârful ierarhiei de putere macrostatală.

7. Nici Imperiul Roman din epoca constantiniană, nici Imperiul de Răsărit (chiar și în formula sa de Imperiu Bizantin) n-au fost cu adevărat, pe întreaga lor durată de funcționare, statalități de model teocratic, puterea politică reală rămânând sub controlul elitelor laice, iar motivația religioasă a conflictelor interne sau externe jucând cel mult rolul de pretext.

8. Comunitățile migrante care au tranzitat și/sau staționat semnificativ în spațiul daco-roman au avut origini germanoide (goți, gepizi, vandali etc.), iranoide (sarmați, anți, alani), tardeno-tracice (carpi), centrasiatice (huni, kutriguri, onuguri, avari) ș.a.m.d.; nici unul dintre aceste corpuri etno-culturale nu a dezvoltat vreo unitate de acțiune, fie și doar formală, cu durată transgenerațională.

sub sigla casei Gaudentius-Aetius, învingătorul de mai târziu de la Câmpiile Catalaunice inițiindu-și acțiunile de control a puterii imperiale în anul 425 prin mobilizarea unei armate de 60.000 de luptători din teritoriile controlate de huni la nordul Dunării (adică huni propriu-ziși, dar și autohtoni sau alogeni din alte straturi de migrație) în scopul securizării tronului de la Roma-Ravenna pentru pretendentul Ioannes⁹. Deși operațiunea va eșua, Flavius Aetius își va adjudeca în 429 demnitatea de *magister militum* al Imperiului de Apus¹⁰, devenind arbitru scenei politice interne al acestuia și tutore politico-militar al împărătesei-mamă Gallia Placida și al împăratului minor Valentinian al III-lea. De pe această poziție și cu sprijinul constant al romanității dunărene (prin care Aetius va mai reuși mobilizări militare de anvergură în 433¹¹, 440¹² și, în cele din urmă, 451¹³), generalul daco-roman de la Durostorum va favoriza, prin noncombat, succesele ofensivei hunice împotriva Constantinopolului din anii 447-451, iar după atingerea unor obiective politice, va contribui la deturnarea spre Occident a ofensivei hunice și la înfrângerea acesteia în bătălia decisivă din vara anului 451¹⁴, dar și la lichidarea bazelor hunice din nordul Dunării, din anul 452¹⁵.

Al doilea episod insurecțional se va declanșa în anul 513, când în fruntea taberei ostile împăratului Anastasius se va așeza tot un general daco-roman din zona Durostorum, Vitalian de Zaldapa¹⁶. Desfășurată în faza sa eminentă militară până în 515¹⁷, insurecția lui Vitalian a autonomizat *de facto* teritoriile de la nord de Munții Haemus până la instalarea împăratului reformator de orientare catolico-ortodoxă Iustinian, instalare la care, de altfel, a jucat un rol major¹⁸. Insurecția declanșată în anul 513 a avut caracterul unei veritabile revoluții, atât ca urmare a duratei multianuale a autonomiei nord-balcanice (care a implicat acțiuni administrative și economice, precum și de securizare prin stabilirea unor relații, inclusiv conflictuale, cu vecinătatea barbară), dar și întrucât ea s-a manifestat și în plan ideologic, acțiunile politico-militare ale lui Vitalian fiind dublate de ofensiva formal teologică a grupării așa-numiților ”călugări sciți”, ale cărei intervenții au avut influență la Constantinopol, Cartagina și Roma¹⁹; înrudit cu cel puțin unul dintre exponenții de frunte al grupării, Vitalian va fi recunoscut ca interlocutor și pentru planul politico-religios de

9. Atanassov 2015, p. 15, Maenchen-Helfen 1973, p. 77

10. Jones-Martindale 1971, p. 22-23

11. Stanciu 2010, p. 825. Principala sursă de recrutare o reprezintă tot hunii, pe care Aetius îi folosește împotriva adversarului său politic din Italia, generalul Sebastianus.

12. Heather 2008-b, p. 11. Aetius va utiliza armata, recrutată de această dată mai ales dintre romanici, pentru campania antivandală din Sicilia.

13. Anul confruntărilor de la Câmpiile Catalaunice. De această dată, recrutarea din bazinul Dunării are ca bază elementul romanic și cel vizigot.

14. Curtea imperială a lui Valentinian își va încălca angajamentele luate față de clanul lui Aetius, executându-l pe acesta în data de 21 septembrie 454, pe când generalul daco-roman se pregătea să-și însoare fiul cu fiica împăratului (Heather 2008-b, p. 18, Preda 1994, p. 38, Priscus-Given 2014, p. 127)

15. Jones-Martindale 1971, p. 29

16. Lee 2008, p. 56, Kazhdan 1991, p. 2182, Madgearu 2001, p. 37-38

17. Operațiunile militare ale insurgenților împotriva autorităților imperiale de orientare monofizită au continuat, se pare, și după acest an, în 517 fiind raportat un atac de anvergură al ”călăreților geți”, care vor acționa până în Epir (Curta 2001, p. 75). În 518 este consemnat și un atac al anților, care poate fi la rândul său interconectat cu insurecția lui Vitalian.

18. Acest rol va fi răsplătit în anul 524 de împăratul Iustin, unchiul lui Iustinian, prin desemnarea lui Vitalian de Zaldapa ca strateg militar al imperiului (Nikiu-Charles 1916, p. 133).

19. Zugravu 2008, p. 551 și urm.

către patriarhul ecumenic Ioannes al II-lea, cu care s-a și întâlnit în 15 octombrie 519²⁰. În anul 520, Vitalian va fi desemnat consul; în același an va cădea victimă comploturilor de la curtea imperială constantinopolitană, fiind asasinat laolaltă cu secretarul Paulus și secundul său Celerinus.

În fine, cea de-a treia manifestare insurecțională, care este nemijlocit legată de contextul în care și-a formulat împăratul Heraklios deciziile sale, s-a desfășurat sub sigla ofițerului inferior (centurionului) Flavius Focas, la finalul – pe care într-o anumită

măsură l-a și grăbit – războaielor avaro-romane din anii 582-602. Trupele care s-au răzvrătit, unități comitatense, aparțineau armatei regulate a Imperiului de Constantinopol, însă acestea au găsit rapid sprijin logistic în regiunea Dunării de Jos, pe ambele maluri, deopotrivă printre cetățenii imperiali, daco-romanii nord-dunăreni și avari, aceștia din urmă fructificând în folos propriu insurecția pentru a-și consolida hegemonia în bazinul Dunării Mijlocii și a obține din partea Constantinopolului o pace avantajoasă²¹. Focas însuși era de origine traco-romană; el era totodată doar un interpus al adevăratei elite conducătoare a insurecției, recrutată dintre conducerea militară a trupelor de pe frontul dunărean și aristocrația provincială din regiune

– una dintre dovezile acestei aserțiuni fiind faptul că, după ce-și va adjudeca tronul de la Constantinopol, Focas își va numi fostul comandant de linie, pe generalul Priscus, în strategica funcție de comandant al gărzii imperiale²².

Flavius Focas este singurul dintre cei trei lideri insurgenți ai romanității dunărene care reușește să-și adjudece tronul imperial, însă doar în condițiile în care insurecția sa militară este dublată de o lovitură de palat, care a implicat numeroase aspecte de insubordonare a marilor comandanți militari față de împăratul predecesor Mauricius²³ – mai ales după ce acesta încredințase fratelui său Petrus comanda supremă a campaniei de la Dunăre, în detrimentul generalului Priscus și al cabinetului acestuia²⁴. Deși aceasta nu va fi fost singura motivație a diferendului dintre curtea imperială și armata dunăreană, interesele proprii ale aparatului militar – dar, putem deduce din lectura atentă a evenimentelor, și interconexiunile acestuia cu elitele provinciale – au condus, în condițiile

21. Noul împărat, strâmtorat și de războiul cu perșii, va spori subsidiile către avari la 140.000 de solidi, obținând în schimb un deceniu de pace cu aceștia și posibilitatea de a mobiliza din regiunea dunăreană, inclusiv prin recrutări de pe malul nordic, o nouă armată pentru războiul din Orient (Madgearu 1997, p. 24, Treadgold 1997, p. 238, Theophanes-Turtledove 1982, p. 3)

22. Parnell 2016, p. 136

endemizării conflictelor cu avarii, slavii și autohtonii nord-dunărenii²⁵, la ostilizarea celor două tabere ale conducerii imperiale centrale. Semnalul a fost dat în toamna anului 594, când trupele dunărene refuză să execute ordinul de iernare la nordul fluviului²⁶, motiv invocat de împăratul Mauricius pentru a-l înlocui la comanda campaniei pe Priscus cu fratele său Petrus. Că între generalul Petrus și o parte însemnată a aristocrației laice, militare și religioase din provinciile nord-balcanice exista o stare acută de tensiune o va dovedi incidentul de la Novae (Moesia Secunda), din 23 august 597, când garnizoana acestui oraș va refuza să fie mobilizată pe front și va cere protecția episcopiei locale, iar aceasta va apela la cetățenii orașului, care vor obliga poliția militară a lui Petrus să se retragă²⁷. Asediul Tomisului, capitala provincială a Scythiei Minor, din iarna anilor 599/600 și primăvara care a urmat²⁸, va dezvălui, de asemenea, un amplu tablou al complicităților dintre corpul militar, provinciali și avari: deși avarii sunt cei care asediază orașul, o parte a familiei hanului Baian se află la băi în interiorul Tomisului, intervențiile trupelor comandate de generalii Priscus și Comentiolus (formal aflați sub comanda lui Petrus) sunt cel puțin evazive²⁹, iar în perioada Sărbătorilor Pascale din primăvara anului 600 între asediați și avari intervine un armistițiu surprinzător.

Cei opt ani de domnie ai lui Focas se vor încheia în toamna anului 610, așa cum au început: printr-o insurecție militară (condusă de această dată de fiul exarhului de Alexandria și susținută de trupele imperiale din Egipt) și prin executarea familiei imperiale aflate pe tron³⁰. Motivațiile sunt și ele similare, pentru tabăra alexandrină primând interesele prestigioasei provincii de la poarta Asiei, în condițiile în care endemizarea conflictului militar de pe frontul din Orient (unde arabii vor lua curând locul perșilor) periclitau în cel mai înalt grad securitatea regională. Noul împărat, Heraklios, este și el – cel puțin în prima etapă a domniei, de dinainte de pierderea de către Imperiu a Egiptului – doar un interpus, ca fiu al exarhului de Alexandria. De așteptat, sensibilitățile noii curți imperiale pentru problematicile complexe și alunecoase din regiunea Dunării este foarte redusă. În plus, noi provocări obligă Constantinopolul la opțiuni radicale: ocuparea de către arabi a Egiptului, grâнарul imperial, sistează aprovizionarea cu grâne a Capitalei, iar aristocrația constantinopolitană este încă marcată de dorința de revanșă față de ”importul de cadre” din alte regiuni ale Imperiului cu care s-a confruntat până atunci, în particular față de elementul romanic nord-balcanic, care a fost un concurent redutabil de-a lungul celor trei secole precedente. Soluția abandonării romanității dunărene a venit oarecum de la sine, cu consecințele de termen lung bine cunoscute: Imperiul Roman de Răsărit devine acum exclusiv un ”Imperiul Roman de Neam Grecesc” (un stat național, am spune astăzi), iar regiunile neelenistice ale Balcanilor își încep parcursul spre slavizare, în timp ce periferia nordică, dunăreană, rămâne – în condițiile unei peristatalități fragilizate – singurul bastion oriental al romanității cultural-lingvistice.

Bibliografie selectivă

Aleman 2000

Aleman, Agusti (ed.), *Sources of the Alans. A critical compilation*, Ed. Brill, Leiden/Boston/Kolln

Atanassov 2014

Atanassov, Georgi, *The portrait of Flavius Aetius (390-454) from Durostorum (Silistra) inscribed on a con-*

sular diptych from Monza, în "Studia Academica Sumenensia", Ed. University of Shumen Press, Shumen, pg. 7-21

Biernacki 2013

Biernacki, Andrzej, *The Bishopric of Novae (Moesia Secunda, 4th-6th Cent.): History, Architecture, Daily Life*, în Acta XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Toleti 8-12.9.2008, Episcopus, Civitas, Territorium, Pars I, Vatican, pg. 735-754

Campbell 2008

Campbell, Brian, *The Severan Dynasty*, în Bowman Alan K., Garnsey, Peter, Cameron, Averil (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol XII "The Crisis of Empire A.D. 193-337", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 1-27

Curta 2001

Curta, Florin, *The making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region (c.500-700)*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Davis 1990

Davis, Leo Donald, *The first seven ecumenical councils (325-787): their history and theology*, Ed. Liturgical Press, Collegeville

Heather 2008-b

Heather, Peter, *The western empire*, în Cameron, Averil, Ward-Perkins, Bryan, Whitby, Michael (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol. XIV "Late Antiquity: Empire and Successors A.D. 425-600", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, p. 1-32

Jones-Martindale 1971

Jones, Arnold Hugh Martin, Martindale, John Robert, *The Prosopography of the Later Roman Empire: A.D. 395-527*, Ed. Cambridge University Press, Cambridge

Kazhdan 1991

Kazhdan, Alexander P. (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol 1-2-3, Oxford University Press, Oxford/New York

Lee 2008

Lee, A.D., *The eastern empire: Theodosius to Anastasius*, în Cameron, Averil, Ward-Perkins, Bryan, Whitby, Michael (ed.), "The Cambridge Ancient History", vol. XIV "Late Antiquity: Empire and Successors A.D. 425-600", Ed. Cambridge University Press, Cambridge, pg. 33-62

Madgearu 1997

Madgearu, Alexandru, *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, Ed. Universității din București, București

Madgearu 2001

Madgearu, Alexandru, *Armata din provincia Scythia în apărarea ortodoxiei. Revolta generalului Vitalianus*, în "Revista de Istorie Militară" nr. 66/2001, Ed. Institutul de Studii Politice de Apărare și Istorie Militară, București, pg. 37-41

Maenchen-Helfen 1973

Maenchen-Helfen, Otto, *The World of the Huns: Studies in their History and Culture*, Ed. University of California Press, Oakland

Nikiu-Charles 1916

Charles, R.H. (ed.), *The Chronicles of John, bishop of Nikiu, translated from Zoltenberg's Ethiopic Text*, Ed. Williams & Norgate, London/Oxford

Nistorescu 2017

Nistorescu, Laurențiu, *Instituții protostatale daco-române din epoca migrațiilor (I). Un ducat de la gurile*

Dunării - în "Rigoare-adevăr-valoare. Omagiu prof. univ. dr. Radu Păiușan", Ed. Universității de Vest Timișoara, p. 58-79

Parnell 2016

Parnell, David Allan, *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518-610*, Ed. Palgrave Macmillan, London

Preda 1994

Preda, Constantin (ed.), *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, vol. AC, Ed. Enciclopedică, București

Priscus-Given 20141

Priscus, Panites, Given, John (trad., ed.), *The fragmentary history of Priscus: Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430-476*, Ed. Evolution Publishing, Merchantville, New Jersey

Simocata 1985

Simocata, Teofilact, *Istorie bizantină: Domnia împăratului Mauricius (582-602)*, Mihăescu, H. (ed.), Ed. Academiei RSR, București

Stanciu 2010

Stanciu, Ioan, *Hunii*, în Protase, Dumitru, Suceveanu, Alexandru (ed.), "Istoria Românilor", vol. II "Daco-romani, romanici, alogeni", ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București, p. 817-834

Theophanes-Turtledove 1982

Theophanes, Confessor, Turtledove, Harry (ed.), *The Chronicle of Theophanes*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia

Treadgold 1997

Treadgold, Warren, *A History of Byzantine State and Society*, Ed. Stanford University Press, Stanford

Zugravu 2008

Zugravu, Nelu (ed.), *Fontes Historiae Daco-Romanae Christianitatis/Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, Ed. Universității "Alexandru I. Cuza", Centrul de Studii Clasice și Creștine, Iași